

vlasti krajem listopada 1922. godine, sve više se koncentrirala na kritiku liberalne vlade i njezine nesposobnosti da riješi bitne ekonomske probleme zemlje, ako već ne može političke. Jedan dio antivladine propagande preuzeo je na sebe istarski fašistički pokret.³³

5. Zaključio bih pregled međuratne literature prikazom knjige »Storia del movimento fascista«, Milano 1939, poznatog talijanskog historičara Gioachina Volpea, voditelja Instituta za modernu i suvremenu historiju te Instituta za studij međunarodne politike. Iako je simpatizirao fašizam kao izraz istinskih vrijednosti Risorgimenta, Volpe je povijest fašizma i fašističkog pokreta između dva rata uzdigao na nivo znanstveno-kritičkog istraživanja.³⁴

Njegova knjiga »Storia del movimento fascista« predstavlja najobjektivnije napisanu povijest fašizma i fašističkog pokreta između dva rata, od 1919. do 1938. godine, obrazlažući sve aspekte fašističke države i društva. To ne znači da pripada krugu talijanskih historičara s modernim shvaćanjem uloge i mjesta historijske znanosti i njezine metodologije. Gioachino Volpe je dijele svoga vremena i za razliku od B. Crocea, čiji je najvatreniji kritičar i suparnik bio, nikad nije uspio prijeći te okvire.

O fašizmu i fašističkom pokretu u Veneziji Giulio Volpe govori kao o prvim ćelijama fašizma uopće, kao pokretu koji je izrastao u značajan politički faktor u cijeloj regiji upravo zbog toga što je protiv sebe imao dva neprijatelja: komuniste i Slavene skupa i koji je iz te borbe izašao osnažen te postao prvi oslonac fašizma u mobilizaciji snaga za marš na Rim 1922. godine.³⁵

Znak za početak opće borbe protiv aktivnosti komunista i Hrvata u Istri predstavljao je palež hotela »Balkan«, sjedišta hrvatskih i slovenskih nacionalista, 1920. godine od strane squadrista dobrovoljaca »Građanske zaštite« (Difesa Cittadina).³⁶

Nažalost u drugom dijelu knjige u kojemu se govori o institucijama fašističke države i njezinoj vanjskoj i unutrašnjoj politici, nema ni slova o ulozi fašističkog pokreta i fašizma u Istri u općim kretanjima fašizma, što samo potvrđuje konstataciju koju sam izrekao na početku: o gubljenju važnosti fašističkog pokreta u Istri u općem razvoju fašizma u Italiji, s kraja dvadesetih do kraja tridesetih godina.

PRIKAZ RADOVA O FAŠIZMU I FAŠISTIČKOM POKRETU U ISTRI
IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA OBJAVLJENIH U ČASOPISU
»QUADERNI«, CENTAR ZA HISTORIJSKA ISTRAŽIVANJA
IZ ROVINJA

Centar za historijska istraživanja iz Rovinja (Centro di ricerche storiche) pokrenuo je 1971, u povodu pedesetogodišnjice Labinske republike, časopis »Quaderni« s namjerom da objavljuje radove iz novovjekovne povijesti Istre i Slovenskog primorja. Časopis u pravilu izlazi jednom godišnje i do sada je

³³ Farinacci, n. dj., 268.

³⁴ F. Chabod, Italija, 1918—1948. Beograd 1978, 13—14.

³⁵ Volpe, n. dj., 30.

³⁶ Volpe, n. dj., 36—45.

s malim prekidima objavljeno osam tomova koji uglavnom sadrže radove o međuratnom i ratnom razdoblju istarske povijesti. Konceptija časopisa i njegova unutrašnja struktura, koja je uglavnom nepromjenljiva (podjela na metodološke cjeline: »istraživanja i dokumenti«, »radovi o Istri između dva rata« i »sjećanja i svjedočanstva«) dala je mogućnost nehistoričarima da pišu povijest Istre, što je znatno utjecalo na znanstvenu ozbiljnost i kvalitetu časopisa. No, i pored toga moram istaći da i takvi radovi imaju svoju vrijednost, ne toliko u historiografiji koliko u iskazivanju potrebe za sistematičnijim i »znanstvenijim« istraživanjem istarske povijesti.

Prihvatajući i poštujući unutrašnju strukturu i koncepciju časopisa, u kritičkom prikazu radova koji se direktno ili indirektno bave fenomenom fašizma u Istri, nadam se da će se dobiti jasnija slika o kvaliteti, opsegu i znanstvenoj zasnovanosti radova i koncepcijskoj dosljednosti samog časopisa. Mali broj radova s ovom tematikom i njihova kvaliteta navode me na pomisao da među historičarima i nehistoričarima (u većini slučajeva) vlada mišljenje da je fašizam i fašistički pokret u Istri periferan problem i da ga treba sveći na sporadično i površno opisivanje, ne shvaćajući njegovu važnost za pravično objašnjavanje svih društvenih, političkih i ekonomskih procesa koji su se događali i odvijali u međuratnom i ratnom razdoblju istarske povijesti.

G. Scotti, L. Giuricin, *La Republica di Albona e il movimento dell'occupazione delle fabbriche in Italia*.¹ Rad »Labinska republika i pokret okupacije tvornica u Italiji« u cijelosti je posvećen 50-godišnjici Labinske republike i njezinoj ulozi i mjestu u povijesnom kontekstu revolucionarnih događaja u Italiji krajem 1920. i početkom 1921. godine.

U tom kontekstu naznačena je uloga fašističkog pokreta koji se u to vrijeme »nefašističke« vlasti u Labinštini tek oblikovao u značajan faktor lokalnih političkih previranja a koji je svojim nasiljem bio jedan od uzroka bune u tom kraju. Propustivši dati jasniju sliku odnosa fašističkog pokreta, lokalnih i vojnih vlasti, autori »analizu« fašizma u Labinštini svode na registraciju nasilja fašističkih squadri za vrijeme i poslije vojne intervencije i rušenja »Republike«, nabrajajući aktove nasilja fašista po cijeloj Istri. Nažalost njihova saznanja o fašizmu u Istri i osvrt na taj problem u okviru ovog rada potječu isključivo iz literature, točnije, iz djela talijanske historiografije kao što su: L. Salvatorelli, *G. Mira, Storia d'Italia nel periodo fascista*, Milano, 1969, Tiberio, *Il fascismo e Trieste negli anni 1919—1923*, Udine, 1956, te fašističkih historičara: G. A. Chiurco, *Storia della rivoluzione fascista*, Firenze, 1929, Pina, *Bresadola, Storia del fascismo*, Roma, 1929, i M. Risola, *Il fascismo nella Venezia Giulia*, iz 1932. godine, koja u najopćenitijim crtama govore o fašizmu u Istri, često vrlo tendenciozno i netočno.

G. Scotti, *Genao 1920. Lo sciopero di Pola e la battaglia di Dignano*.² Scotti je i u ovom radu, kojemu su glavna tema radnička revolucionarna gibanja u Puli 1920. godine, fašizmu i fašističkom pokretu pristupio stereotipno, stavljajući u »prvi« plan akcije fašističkih squadri. Istina, fašisti su u ovom periodu izvršili niz prepada na pojedine simpatizere ili pripadnike so-

¹ Quaderni I, Pula, 1971.

² Isto.

cijalističkog radničkog pokreta, ali i pored toga njihova glavna aktivnost se svodila na (bar u to vrijeme) propagandnu djelatnost.³ Strah pred sve većim revolucionarnim previranjima »prisilio« je vlast da se koristi »uslugama« fašističkih squadri koje su nerijetko igrale ulogu štrajkolomaca, dok su članovi iskorištavani kao provokatori ili špijuni. Rad ni u kojem slučaju nije studija događaja i procesa koji su se u tom razdoblju odvijali u Puli i njezinoj okolini, već puka kronika prezentirana na temelju više ili manje uspješnih rekonstrukcija značajnijih događaja, među kojima ne postoji jasno označena povezanost i uvjetovanost.

R. Giacuzzo, P. Sema, Lorenzo Vidali e la lotta delle classe operaia a Pirano.⁴ Autori su prikazom revolucionarnog rada Lorenza Vidalia pokušali dočarati, makar i u općim crtama, atmosferu klasne borbe u Piranu, koncentrirajući se uglavnom na rad i značenje radničkog pokreta. U tom kontekstu dan je osvrt i na fašistički pokret, čije se djelovanje manifestiralo napadima na radničke institucije i demokratski nastrojenu štampu. Cijeli rad i pored svega truda ostaje na razini priče koja nije potkrijepljena ni jednim jedinim dokumentom, dok znanstveni aparat ne postoji. Na ovom primjeru moguće je zapaziti metodološku nedosljednost uredništva časopisa, koje ga svrstava neopravdano u ovu cjelinu.

G. Scotti, Pola milenovecentoventi.⁵ Po metodološkom pristupu, odabiru teme i razdoblja, ovaj rad predstavlja logični nastavak rada objavljenog u prvom tomu Quaderna 1 predstavlja, kako kaže sam autor u uvodnoj napomeni, »pokušaj rekonstrukcije« najvažnijih događaja koji su potresali Pulu, a nikako »detaljnu studiju« o događajima u »godini velikih nadanja« ili čak monografiju.⁶

Iako je rad, kao i prethodni prvenstveno orijentiran na opis događaja vezanih za radnički i antifašistički pokret Pule i njezine okolice, moguće je pronaći po koje »zrnce« o nastanku i djelovanju fašističkih squadri, naravno, onoliko koliko to dopušta koncepcija samog rada, pokušavajući, koliko-toliko, dati ukupnost društvenih odnosa sredine koja se već uveliko počela politički a i ekonomski diferencirati. To je ujedno i najslabija točka rada.

Autor je podijelio rad na dva dijela ili cjeline od kojih prva govori o socijalističkom i radničkom pokretu i događajima koji su se odigrali oko proslave 1. maja 1920. U tom kontekstu govori se i o fašističkom pokretu kao o kaznenim odredima talijanskih vlasti. No, najzanimljiviji dio predstavlja popis članova »squadri di azione« u Puli, koji se samo donekle poklapa s popisom članova pulskog fascista koji je sačinjen 1931. godine, za interne potrebe fašističke uprave.⁷ Nažalost, autor se u ovom dijelu rada koristio već prevladanom literaturom kao što je knjiga G. A. Chiurca, »Storia della Rivoluzione fascista 1919—1927«, koja zbog svoje ideološke obojenosti i tendencioz-

³ C. Silvestri, Prva fašistična organizacija v Istri, Obala 10—11, Kopar 1971, 12.

⁴ Quaderni III, Pula 1973, 341—356.

⁵ Quaderni IV, Pula 1977, 7—73.

⁶ Isto, 9.

⁷ Historijski arhiv u Pazinu (HAP), fond, Prefektura Istre u Puli, s (svežanj) 183, k (košuljica) IX/6.

nosti nije pogodna za citiranje, to više što se neki Chiurcovi navodi ne mogu znanstveno provjeriti. Drugi dio, pod naslovom »La marea nera, d'estate-autunno« (Crna plima, ljeto-jesen) sadrži niz odlomaka koji su vrlo interesantni sa stajališta izučavanja fašističkog pokreta u Istri. U tim odlomcima autor dokazuje (nažalost, često ne znamo na temelju čega) kako su mnogi bivši oficiri talijanske vojske bili regrutirani od fašista za »riječku ekspediciju« i kako su neki ubrzo uvidjeli svu demagogiju visokih fašističkih funkcionera (Giunta) koji su pokret potpuno privatizirali. Pregledavajući popise squadri crnih košulja i crvene zaštite moguće je zapaziti njihovu višenacionalnu strukturu, što rječito govori o klasnom karakteru njihove međusobne borbe. Taj zaključak treba osobito istaći zbog sve češćih pokušaja nekih »historičara« da se borba u Istri prikaže prvenstveno kao nacionalna.

U sažetku⁸ se izvodi netočan zaključak o navodnoj inicijativi civilnog komesara u Puli za stvaranje »nacionalnog bloka«. Inicijativa za stvaranje bloka prije svega datira polovinom 1919. godine, a potekla je od odvjetnika C. Albanesea.⁹ Tijekom 1920. podržavana je od reformističkog lidera A. De Bertia, dok je civilni komesar svojim izvještajem generalnom civilnom komesaru¹⁰ u obliku prijedloga za stvaranje bloka, službeno odobrio inicijativu rukovodilaca građanskih stranaka u Istri.

»Znanstveni aparat« je nepotpun i kao takav sastavni je dio teksta, čime tekst gubi na tempu i dinamičnosti. Malobrojni dokumenti koji inače potječu iz pazinskog i riječkog arhiva fonda Civilnog komesarijata u Puli, citirani su uz njihove vlastite »interne« oznake a ne uz signaturu fonda, što donekle otežava njihovo traženje. Literatura o fašističkom pokretu je više nego oskudna, i to pretežno ona koja daje samo najopćenitije informacije o »istarskom fašizmu« kao što su djela: E. Santarellia, »Storia del Fascismo«, Roma, 1973; F. Catalana, »L'Italia dalla dittatura alla democrazia 1919—1948«, Milano, 1965; M. Risola, »Il fascismo nella Venezia Giulia dalle origini alla marcia su Roma«, Trieste, 1932; Tiberia, »Il fascismo a Trieste negli anni 1919—1923, documenti e reminiscenze«, Trieste, 1956. i G. A. Chiurca, »Storia dalla Rivoluzione fascista 1919—1927«, Firenze, 1929.

R. Calopietra, Le minoranze etniche e linguistiche nel parlamento Italiano dallo statuto Albertina alla caduta del fascismo.¹¹ Pitanje narodnih manjina (Nijemci, Slovenci i Hrvati) u Italiji bilo je jedno od najčešće postavljanih pitanja u talijanskom parlamentu sve do 1926. godine, osobito od strane poslanika J. Vilfana i G. Tuntara. Između ostalog ovim radom dobivamo uvid u politiku fašističke vlade prema narodnim manjinama u Italiji između dva svjetska rata. Autor dokumentirano pokazuje stanovitu razliku u tretiranju njemačke manjine u Alto Adige te Slovenaca i Hrvata u Venezii Giulii. Dok se problem Alto Adige u parlamentu postavljao kao problem lokalne samostalnosti, problem hrvatske i slovenske »manjine« sveden je na razinu policijske represije. Zataškavajući i poričući bilo kakvo nacionalno ug-

⁸ Quaderni IV, 355.

⁹ L'Azione, 24. VII 1919, br. 202, 1.

¹⁰ Quaderni IV, 14.

¹¹ Quaderni VI, Pula, 1982, 47—101.

njetavanje, fašistički režim opravdava akcije fašističkih squadri kao akcije protiv »komunističkog ekstremizma« ili »slavo-boljševizma«. I u ovom radu, kao i prethodnom, znanstveni aparat ne funkcionira. Nemoguće je otkriti odakle neki dokumenti dolaze, koja im je signatura i sl. Po svom stilu rad je bliži publicistici nego originalnom znanstvenom radu.

L. Lubiana, *La vita politica Istriana nel primo dopoguerra 1918—1923*.¹² (Izvadak iz diplomske radnje) Rad L. Lubiane je jedan od rijetkih radova koji odgovaraju kriteriju originalnog znanstvenog rada, i koji su studioznije pristupili proučavanju političkog života Istre u prvim godinama nakon rata.¹³ Priređujući rad za objavljivanje u časopisu, autor je bio prinuđen na skraćivanje pojedinih odlomaka, tako da se politički život Istre sveo na opis političkih stranaka i grupacija i njihovih političkih programa. Tako je rad podijeljen na osam odlomaka, od kojih sedam govori o političkim strankama, dok je osmi posvećen parlamentarnim i općinskim izborima 1921. odnosno 1922. godine.

Zanimajući se za problem fašizma u Istri, više pažnje ćemo posvetiti četvrtom i osmom odlomku. Četvrti odlomak pod naslovom: »Dai Fasci di combattimento all'organizzazione provinciale del Partito fascista« govori o fašističkom pokretu u Istri od njegovog nastanka pa do prosinca 1923. godine. Izvori na temelju kojih je izvršena rekonstrukcija nastajanja i političkog angažmana fašističkog pokreta su prije svega publicističkog karaktera. Osobito su korištene analize reformista A. De Bertia, urednika pulskog dnevnika *L'Azione*, koji je bio profašistički orijentiran, bez ikakvog komentara. Što se tiče arhivske građe, za potrebe ovog odlomka upotrijebljeno je svega osam dokumenata, koji potječu iz Centralnog državnog arhiva u Rimu. Zbog toga su mnogi bitni momenti o fašističkom pokretu u Istri ostali neriješeni i nejasni, kao naprimjer: socijalna struktura fašističkih squadri, a kasnije i fašističke stranke, njihova nacionalna struktura, povezanost fašista s vlastima i s drugim političkim faktorima, asimilacija članova u fašistički pokret iz drugih političkih građanskih partija, kao i utjecaj događaja u Italiji na političko stanje u Istri. Poznata je stvar da arhivske građe o prvim godinama fašističkog pokreta ima vrlo malo, te je istraživač prisiljen da se koristi »drugorazrednim« izvorima, kao što su novinski članci i propagandni materijal same partije.

U osmom odlomku pod naslovom »Le elezioni politiche parlamentari del maggio 1921 e quelle amministrative comunali del 1922.«¹⁴ govori se o političkim izborima 1921. i općinskim izborima 1922. godine u kojima su fašisti odigrali glavnu ulogu.

Ubrzo poslije osnivanja nacionalnog bloka u Istri, kojim su građanske partije htjele uništiti socijalističku, komunističku i slavensku opoziciju na parlamentarnim izborima 1921. godine, fašisti su zauzeli najvažnije pozicije u bloku, diktirajući ostalim političkim subjektima svoj politički program. Nji-

¹² Isto, 103—174.

¹³ V. Bratulić, *I partiti politici in Istria dal 1918, al 1923, La Repubblica di Albona nell'anno 1921*, Rijeka 1979, 175—215.

¹⁴ *Quaderni VI*, 152—165.

hovu premoć najbolje ilustriraju kandidature Bloka, gdje od šest kandidata trojica pripadaju fašističkom pokretu. Njihova pobjeda na izborima postaje jasnija ako znamo za mnoge izvršene nezakonitosti, nasilja nad biračima i falsificiranje rezultata. Slična situacija se ponovila 1922. godine prilikom općinskih izbora. I u ovom odlomku korišteno je malo arhivske građe. Okosnicu cijele konstrukcije čini štampa i komentari urednika novina L'Azione. I pored svega toga rad je uspio dati opću sliku političke situacije u Istri, što je, čini se, i bio njegov glavni cilj.

D. Milotti, *Contributo per un profilo della storia dell' agricoltura Istriana tra il 1918 e il 1939*.¹⁵ Pokušaj historičarke D. Milotti da da najopćenitije smjernice kretanja istarske poljoprivrede u međuratnom razdoblju nije potpuno uspio zbog nerazumljivo slabog korištenja literature i arhivske građe.¹⁶ Autorica nasumce nabacuje probleme koji ostaju napola razjašnjeni ili samo postavljeni. Nema ni govora o nekakvom sustavnom prikazu agrarnog stanja Istre do 1939. godine. Općenito uzevši tridesete godine nisu nikako istražene, dok je prikaz socijalnog stanja stanovništva sveden na statistiku o broju nezaposlenih ili nejasnu i mutnu i vrlo općenitu konstataciju o pretvaranju istarskog seljaka u kolona, ne obraćajući mnogo pažnje na svu složenost tog procesa. Ovaj rad smo ipak uzeli u razmatranje zato što koliko-toliko i, naravno, u općim crtama prikazuje agrarnu politiku fašističke vlade, koja je do te mjere bila nepovoljna za Istru, da je izazvala reakcije provincijske fašističke uprave. Podređujući političkim ciljevima cjelokupnu ekonomiju Istre, provincijska fašistička uprava dovodi poljoprivredu Istre na rub katastrofe, ne dopuštajući joj čak ni povratak na stanje iz 1913. godine.

Na kraju ostaje ipak nejasno zbog čega se autorica nije koristila radovima J. Medarića,¹⁷ Etora Poropata¹⁸ ili M. Balote¹⁹ koji su na zaista korektan način dali prikaze ekonomske povijesti Istre.

B. Flego, O. Paoletić, *Il »biennio rosso« a Pola e nel circondario (gli avvenimenti 1920—1921)*.²⁰ Autori ovog rada nipošto nemaju ambiciju pratiti procese ili tražiti uzroke događaja koji su se zbivali tijekom ovih burnih godina, već jednostavno rekonstrukcijama približiti čitaocu vrijeme za koje možemo reći da je u pravom smislu za Istru bilo sudbonosno. Držeći se dosljedno svoje koncepcije, autori nižu događaje jedan za drugim po kronološkom i tematskom redu. Tako je rad podijeljen na više poglavlja koja se zasebno bave pojedinim događajima. Problemom fašističkog pokreta posebno se bave poglavlja pod naslovima: »Violenza fascista legalizzata«,²¹ »L'arrivo di Pasella«,²²

¹⁵ Quaderni VII, Pula 1984, 135—148.

¹⁶ Isto, 148.

¹⁷ J. Medarić, *I rapporti economico-sociali in Istria negli anni 1918—1923*, La Repubblica di Albona nell' anno 1921, 217—235.

¹⁸ E. Poropat, *Gospodarske prilike u Istri od svjetske ekonomske krize do 1941*, Pazinski memorijal II, ZČS 3, Pazin 1971.

¹⁹ M. Balota, *Proza i poezija*, Rijeka 1959.

²⁰ Quaderni VIII, Pula 1985, 41—68.

²¹ Isto, 46—47.

²² Isto 50, 51.

»La rapresaglia fascista«,²³ »La nuova Camera del lavoro«,²⁴ »L'offensiva reazionaria del 1921 e la rottura dell'unità politica e sindacale«,²⁵ »Il Blocco nazionale istriano come concentrazione nazional-fascista«,²⁶ »Si accentua l'offensiva nera e il P. C. I. passa alla graduale illegalità«. ²⁷

Rad je rađen na temelju literature i štampe (L'Azione) i malog broja dokumenata iz Pazinskog historijskog arhiva. Dokumenti pretežno pripadaju fondu Civilnog komesarijata u Puli i Fondu CC. RR. (karabinjeri).

Govoreći o fašističkom pokretu, akcent je stavljen na suradnju fašista s legalnom vlasti, koja je omogućila dvadesetih godina legalizaciju fašističkog nasilja i njihovu ulogu u Nacionalnom bloku, kao antikomunističkoj i anti-slavenskoj koncentraciji građanskih stranaka u Istri.

M. Kacin-Wohinz, La minoranza Sloveno-Croata sotto l'Italia fascista.²⁸ S punim pravom ovaj rad možemo smatrati jedinim koji po kvaliteti zadovoljava kriterij znanstvenog rada. Tekst koji je prezentiran predstavlja prepravljenu (za časopis) verziju »uzetu« iz njezine knjige »Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovenov 1921—1928«, Ljubljana, 1977. No, pravu vrijednost rada čine dokumenti iz Centralnog državnog arhiva u Rimu, koji rječitro govore i o nacionalnom karakteru fašističke represije.²⁹

»Pokrivaju« vrijeme uspona fašizma u »novim« provincijama, od 1925/26. do 1940. godine.

1. Prvi dokument je Cirkular B. Mussolinia od 1. XI. 1925. godine upućen ministrima, a koji predstavlja program fašističke vlade s obzirom na nacionalne manjine u »novim« provincijama (ACS, Presidenza del Conciglio, gabinetto, 1926, fasc. 1/1-13).³⁰ 2. Promemorij federalnih sekretara PNF-a u provincijama Venetie Giulie i Zadra, od 11. VI. 1927. godine, upućen Mussoliniu, o primjeni određenih mjera protiv Slovenaca i Hrvata u Venetii Giulii (ACS, MI, DGPS, AGR, vers. 1927-30, 1927, b. 31).³¹ 3. Zadnja spomenica poslanika Besednjaka i Vilfana o zahtjevu nacionalnih manjina u Venetii Giulii iz prosinca 1927. godine upućena vladinim ministrima (Zgodovinski arhiv Ljubljane, racc. J. Vilfan, fasc. 17.).³² 4. Prijedlozi Federalnog direktora fascija u provinciji Trst, vladi, od 24. X. 1930. za reviziju politike denacionalizacije slovenskog i hrvatskog stanovništva u Venetii Giulii (ACS, PNF, b. 2).³³ 5. Izvještaj federalnog sekretara PNF-a u provinciji Istri, Giovania Rellia od 15. I. 1931. o asimilaciji hrvatskog stanovništva (ACS,

²³ Isto, 52, 53.

²⁴ Isto, 53.

²⁵ Isto, 53—56.

²⁶ Isto, 55—59.

²⁷ Isto, 59—64.

²⁸ Isto, 89—143.

²⁹ Isto, 105—143.

³⁰ Isto, 105—108.

³¹ Isto, 109—111.

³² Isto, 112—116.

³³ Isto, 119—124.

PNF, b.2).³⁴ 6. Pregled popisa drugojezičnog stanovništva od 21. IV. 1936. u provinciji Istri (NAW T 586-411).³⁵ 7. Spomenica Itala Saura, stručnjaka za etnička pitanja, upućena Mussoliniu 9. XII. 1939. godine, o primjeni mjera za brzu denacionalizaciju slovenskog i hrvatskog stanovništva u Veneziji Giulii (Vojnoistorijski arhiv, Beograd, K 911).³⁶ 8. Odobrenje Ministarstva unutrašnjih poslova od 12. IX. 1939. godine upućeno fasciu u Gorici o novčanoj pomoći slovenskim svećenicima i upotrebi slovenskog jezika u crkvama (ACS, PNF, b.2).³⁷ 9. Bilješka federalnog sekretara PNF, u provinciji Gorici, od 10. V. 1940. upućena B. Mussoliniu za uvođenje talijanskog jezika u crkve (ACS, PNF, b.2).³⁸

A. Andri, Scuola e »diffusione della cultura nazionale« nella Venezia Giulia durante il fascismo (1926—1942).³⁹ Rad je napisan u obliku referata, a održan je na Pazinskom memorijalu 1984. godine. Dokumentirano prikazuje školsku politiku fašističke vlade prema pokrajinama koje su naseljene pretežno slavenskim stanovništvom. Cijeli taj problem promatran je na temelju okružnice ministra za školstvo Fedelle, koja potencira ne samo denacionalizaciju već i fašizaciju mlade generacije. Referat je pisan manirom iskusnog istraživača i znanstvenika. Korištena je arhivska građa Centralnog državnog arhiva u Rimu i novija literatura, dok štampa u ovom slučaju služi kao ilustracija ondašnje političke atmosfere.

S. B. Gherardi, Dopoguerra e fascismo in Istria negli anni venti.⁴⁰ Pred nama je rezultat rada i istraživanja jednog od boljih poznavalaca fašističkog pokreta i fašizma u Istri, Silve Bon Gherardia. Osim toga ovaj rad je posljedica dogovora Filozofskog fakulteta iz Trsta i Ljubljane i suradnje s Institutom za povijest radničkog pokreta u Ljubljani, Regionalnim institutom za povijest oslobodilačkog pokreta u Friuli — Veneziji Giulii iz Trsta, Centrom za historijska istraživanja iz Rovinja, Muzejem u Kopru i Slovenskim istraživačkim institutom iz Trsta, na zajedničkom radu na temi »Politički i socijalni problemi u Veneziji Giulii 1920—1930«.

»Dopoguerra e fascismo in Istria negli anni venti« je jedini rad koji se bavi proučavanjem fašističkog pokreta, njegovim nastankom i djelovanjem u Istri dvadesetih godina, a da se pritom koristi odgovarajućom arhivskom građom. U svom istraživanju Gherardi je stigao do 1923. godine, godine od koje počinje konsolidacija i izgradnja fašističke vlasti u Istri. Na samom početku studije autor se bavi problemom periodizacije fašizma u Istri i dolazi do zaključka da bi ona trebala ovako izgledati: I. faza: zima-proljeće 1919—marš na Rim 1922; II. faza: 1922—1925 (uvođenje diktature), kasnija periodizacija ovisi o razvoju organizacijske strukture i prihvaćanju režima od narodnih masa.

³⁴ Isto, 125—133.

³⁵ Isto, 134—136.

³⁶ Isto, 137—140.

³⁷ Isto, 141—142.

³⁸ Isto, 143.

³⁹ Isto, 195—203.

⁴⁰ Quaderni VII, 169—183.

U ekonomskoj dezorganizaciji i političkoj i socijalnoj dezorijentaciji Gherardi vidi uzroke nastanka fašističkog pokreta koji u Istri nastaje okupljanjem oko sportskog društva »G. Grion« u proljeće 1919. godine, da bi kasnije svojom propagandom animirao slična udruženja u Poreču, Labinu i Rovinju, gdje je u kolovozu 1919. počeo izlaziti prvi fašistički list »L'Ardito«. »Riječka ekspedicija« je svojim uspjehom dala nov polet patriotskoj i revanšističkoj propagandi. U ime aneksije Venetie Giulie i Rijeke, razne patriotske organizacije, udruženja boraca organiziraju manifestacije u kojima često dolazi do sukoba sa slovenskim i hrvatskim stanovništvom. Istarski i tršćanski fasci uspijevaju svojim pozivom na zajedničku akciju okupiti mnoge nezadovoljnike. U prvi mah, akcije se svode na agitaciju i propagandu bez dugoročnog i pravog političkog programa. Gherardi zaključuje o povezanosti tršćanskog i istarskog fašističkog pokreta i njihovoj koordinaciji djelovanja, kao i o njihovoj suradnji s vojnim vlastima pri održavanju javnog »reda i mira«. ⁴¹

U svom istraživanju autor je došao do zaključka o neminovnoj asimilaciji građanskih snaga u fašistički pokret. Taj proces je osobito vidljiv prilikom osnivanja »Nacionalnog bloka« ujesen 1920. godine. U tom trenutku istarski fašizam još uvijek ovisi o tršćanskom pokretu i ličnosti kao što je bio Francesco Giunta, koji je svojom političkom akcijom osigurao fašističkom pokretu u Istri premoć u »Nacionalnom bloku«. ⁴² Označeno je i razmimoilaženje i diferencija u samom fašističkom pokretu osobito oko ekonomskih pitanja. U to vrijeme osnivane su mnoge sekcije fašističkog pokreta po cijeloj Istri. Poslije »mirnog« zauzeća važnijih gradova u vrijeme marša na Rim (28. X. 1922) fašistički pokret naglo jača s obzirom na ostale dijelove »stare« Italije, tako da 1923. godine u Istri djeluju 72 sekcije i 22 podsekcije sa 7000 članova od kojih su po riječima političkog sekretara E. Zucconia mnogi slavenskog porijekla. ⁴³ U siječnju 1923. godine osnivaju se i prvi legalni nosioci vlasti Milicije crnih košulja (M. V. S. N.). Na kraju rada autor otvara važna pitanja u proučavanju fašizma u Istri kao što su: pitanje postanka i funkcioniranje fašizma s obzirom na agrarno plemstvo; razlika između sela i grada; pitanje sudjelovanja Slovenaca i Hrvata u fašističkom pokretu; pozicija crkve prema fašizmu itd.

Od literature autor se koristio djelima: G. De Luna, *Fascismo: le origini*, in *Storia d'Italia* 1. Il mondo contemporaneo, La nuova Italia, Firenze, 1978; E. Apih, *Italia Fascismo e antifascismo, 1918—1943*, Bari, 1966; C. Silvestri, *La prima organizzazione dei fasci in Istria*, neobjavljen rukopis; C. Silvestri, *Sinistra a destra fascista alle elezioni triestine del 1921*, Trst 1968. i A. Mosconi, *I primi anni di governo italiano nella Venezia giulia*, Trst, 1919—1922, Bologna 1924.

C. Radin, *Prime vitime del fascismo in Istria*. ⁴⁴ Radin je uspio ostvariti izvrsnu rekonstrukciju događaja koji su prethodili i doveli do pogibije, samu pogibiju i sahranu mladog radnika L. Scaleria kojega su ubili fašisti

⁴¹ Isto, 174.

⁴² Isto, 176.

⁴³ Quaderni II, 517—523.

⁴⁴ Quaderni III, 397—413.

1921. godine. Sam rad ne govori izravno o fašizmu i fašističkom pokretu, ali dočarava atmosferu klasne borbe u Puli i okolici.

Drugi dio je mnogo zanimljiviji jer su u njemu objavljeni dokumenti vezani za ovaj događaj, no ni jedan ne govori o fašističkom pokretu, pa ih tako nećemo ni predstaviti.

T. Quarantotto, Memorie politiche III.⁴⁵ Sjećanja ovog istarskog revolucionara značajan su doprinos sagledavanju povijesti revolucionarnog radničkog pokreta između dva rata u Istri. U dva maha između ostalog spominje i aktivnost fašista. U poglavlju pod naslovom: »Anno 1921, senza Corteo per la festa del I maggio«⁴⁶ govori o konstantnoj provokatorskoj aktivnosti lokalnih fašističkih squadri, za vrijeme 1. svibnja, dok u poglavlju pod naslovom: »Anno 1922 — 'la marcia su Roma' e 'su Rovigno' dei fascisti locali — indifferenza della popolazione« govori o zauzeću Rovinja od strane fašista u vrijeme marša na Rim i njihovu slavlju koje je kulminiralo povorkom kroz grad u kojoj su se našli karabinjeri, vojnici, crnokošuljaši i drugi fašistički eksponenti.

ZAKLJUČAK. Problemom fašizma i fašističkog pokreta u Istri između dva svjetska rata, u našoj historiografiji, bave se rijetki entuzijasti, ali i oni to rade sporadično i nesistematski, tako da je ovaj povijesni fenomen, koji je kod nas ostavio duboke tragove, ostao praktički neistražen. Časopis »Quaderni« i njegovo uredništvo dalo je svoj doprinos istraživanju ovog problema objavljivanjem radova i suradnjom s talijanskim historičarima i znanstvenim institucijama, koje već duži niz godina rade na projektima vezanim za međuratnu povijest Italije, tako da se u tom kontekstu istražuje fašizam. Pa ipak, u osam tomova časopisa objavljena su samo tri rada koja se direktno bave istraživanjem fašizma i fašističkog pokreta u Istri a od toga samo dva sadržaj i zaključke temelje na poznavanju arhivske građe. Svi ostali radovi koje smo ovdje spomenuli koriste saznanja o fašističkom pokretu i fašizmu u Istri za učvršćivanje vlastitih teza o komunističkom i radničkom pokretu, kao i za »argumentaciju« o isključivo nacionalnom aspektu fašističke represije. Svi oni nekritički se koriste zaključcima drugih autora, koji se često svode na stereotipno objašnjenje fašizma, ne prihvaćajući društveno-političku i ekonomsku specifičnost istarskog podneblja. Iz toga nužno proizlazi iskrivljena i neprimjerena slika »istarskog fašizma«, kojemu je najveći nedostatak njegova bezvremenost i besprostornost, proizlašla iz neosnovanih generalizacija. Takav stav historičara i onih koji sebe tako neopravdano nazivaju mogao bi se nekako i opravdati da ne postoji arhivska građa iz tog vremena, no, ona postoji i dostupna je istraživačima.

Ostaje nam na kraju jedino nada da će se prevladati danas postojeće mišljenje da se istraživanja o fašističkom pokretu u Istri svedu na registraciju nasilja i ubojstava, već da se fenomen fašizma istražuje u ukupnosti društvenog života, fenomenu koji je u Istri vladao punu 21 godinu i koji je predstavljao i predstavlja povijesni kontekst svih događaja i procesa koji su se odvijali između dva rata.

Darko Dukovski

⁴⁵ Isto, 399.

⁴⁶ Isto, 399—401.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

HISTORIJSKI ZBORNİK GOD. XL (1) str. 1—470, Zagreb 1987.

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUS, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUS

LEKTOR I KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Narudžbe šalžite na adresu:

Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 5000 din.

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — travanj 1988.